แนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้

Approaches to Solving Debt of Thai farmers in Thung Kula Rong Hai Plain

กมลวรรณ พิมพ์แพทย์, อุมาพร สุทธิคุณ โอรัญรักษ์,
กรรณิการ์ จะกอ, นายนิพล แก่นโกมล
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาสาเหตุของการเป็นหนี้ แนวทางการแก้ไขหนี้สิน และเสนอแนะแนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ วิธีดำเนินการศึกษาใช้รูปแบบการศึกษาวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ วิธีเชิงปริมาณใช้วิธีการสุ่มตัวอย่าง 400 ราย เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลเป็นแบบสอบถาม สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ ได้แก่ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย การวิจัยเชิงคุณภาพคัดเลือกจากกลุ่มตัวอย่าง 40 ราย เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกจากแบบสอบถามที่มีโครงสร้าง โดยวิธีการสัมภาษณ์กลุ่มเกษตรกรจากจังหวัดในเขตทุ่งกุลาร้องไห้และจัดสนทนากลุ่มจากตัวแทนของจังหวัดเดียวกันร่วมกับ ผู้นำชุมชนที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกร

ผลการวิจัยพบว่า สาเหตุของการเป็นหนี้ของเกษตรกรส่วนใหญ่ เกิดจากการเข้าถึงแหล่งเงินทุนจากนโยบายของภาครัฐแต่ชาวนาขาดความรู้ในการบริการการเงิน ชาวนาส่วนใหญ่มีความเห็นว่า แนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินช่วยลดภาระหนี้สินและมีผลต่อความมั่นคงของชาวนา

คำสำคัญ: เกษตรกรชาวนา,หนี้สิน, ทุ่งกุลาร้องไห้

Abstract

This research was aimed to study causes of debt, look for debt solutions, and recommend farmers in Thung Kula about how to solve the debt problem. The study applied quantitative and qualitative research methodology. Concerning quantitative method, 400 samples were used for the data collection using a questionnaire. The statistics used to analyze quantitative data were frequency, and percentage. As for qualitative research, 40 people were selected to take part in the in-depth interviews with a structured questionnaire to interview a group of farmers

from neighboring provinces in Thung Kula Rong Hai area as well as a focus group discussion held among the involving community leaders and farmer representatives.

The results showed that most farmers' causes of the debt stemmed from the access to the government capital. However, they lacked of good financial management knowledge. Most farmers accordingly agreed that debt solutions could help reduce debts and improve their farming stability.

Keywords: Farmers, debts, Thung Kula Rong Hai

บทนำ

ปัจจุบันในแต่ละประเทศ ล้วนสร้างสร้างความได้เปรียบในการแข่งขัน ด้วยการผลิตสินค้าเพื่อการส่งออกไปจำหน่ายยังประเทศคู่ค้า เพื่อให้เกิดความได้เปรียบดุลการค้า ซึ่งนำมาสู่ความมั่นคงทางเศรษฐกิจภายในประเทศ แต่การที่จะทำให้ประเทศได้เปรียบดุลการค้าได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยการวางแผนในด้านการผลิต ปัจจุบันประเทศไทยมีการผลิตข้าวเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญและรัฐบาลมีนโยบายสนับสนุนให้ประเทศไทยก้าวสู่การเป็นครัวของโลกนั้น ภาครัฐได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขันทั้งในด้านการเพิ่มผลผลิต การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตร จึงส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบการเกษตรแบบยังชีพมาสู่การผลิตเพื่อการค้าโดยนำทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่และผลผลิตที่ได้มาตอบสนองภาคอุตสาหกรรม โดยการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตให้ทันสมัย ส่งผลให้รายได้จากการส่งออกสินค้าเกษตรได้ทวีสูงขึ้น จนนำไปสู่การขยายตัวของการพัฒนาประเทศในภาพรวมอย่างรวดเร็ว แต่ในขณะเดียวกันก็พบว่า คุณภาพชีวิตของเกษตรกรชาวนาแย่ลงและปัญหาของชาวนาที่แสดงออกอย่างเด่นชัดคือวิกฤตการการเป็นหนี้จากวิกฤติและความผันผวนทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของชาวนาไทยมาโดยตลอด เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวนาของประเทศไทยมักประสบปัญหาหนี้สิน ซึ่งเกิดจากการขาดความรู้ด้านการบริหารการเงิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

อัตราการขยายตัวในปัจจุบันของภาคเกษตรกรรมมีแนวโน้มต่ำมาก ซึ่งจะเป็นอันตรายต่อการรักษาเสถียรภาพและความมั่นคงทางเศรษฐกิจของประเทศเป็นอย่างยิ่ง หากต้องการรักษาฐานะความสำคัญของภาคการเกษตรไว้ต่อไปในอนาคต ความเหลื่อมล้ำในฐานะรายได้ระหว่างภาคเกษตรและภาคเศรษฐกิจอื่น ในแต่ละภาคส่วนของประเทศยังมีอยู่อีกมาก จึงส่งผลกระทบต่อคุณภาพความเป็นอยู่ของชาวนา ทำให้การพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ล่าช้า ทั้งที่รัฐบาลมีนโยบายให้ความช่วยเหลือในการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของชาวนา เช่น โครงการสนับสนุนสินเชื่อรายย่อย การเพิ่มเงินทุนกองทุนหมู่บ้าน การจัดสรรงบประมาณเข้ากองทุนพัฒนาศักยภาพของแม่บ้านและชุมชน แต่ชาวนาที่ปลูกข้าวอยู่ในประเทศกลับมีหนี้สินเพิ่มขึ้น รัฐบาลคงต้องเร่งรัดแก้ปัญหาเรื่อง

หนี้สินไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ไขปัญหาหนี้สินของอาชีพชาวนาจึงเป็นประเด็นสำคัญในการศึกษาถึงแนวทางการแก้ไขปัญหา โดยเฉพาะชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องให้ ที่เป็นพื้นที่ปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจของประเทศและมีบทบาทสำคัญต่อการขับเคลื่อนเศรษฐกิจ การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทยให้เจริญก้าวหน้านั้น จำเป็นต้องขจัดปัญหาหนี้สินซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของความยากจน อันจะนำไปสู่การยกระดับคุณภาพชีวิตของชาวนา และสร้างความเข้มแข็งอย่างมีคุณภาพให้แก่ระบบเศรษฐกิจ ซึ่งจะเป็นต้องมีการศึกษาสาเหตุ แนวทางทางการแก้ไขปัญหาหนี้สิน เริ่มตั้งแต่ การบริโภคให้มีความสัมพันธ์กับรายได้ การบริโภคต่ำกว่ารายได้จนมีเงินเหลือเก็บและพฤติกรรมการบริโภคสูงกว่ารายได้จนทำให้ต้องกู้ยืม โดยพฤติกรรมการบริโภคลักษณะสุดท้าย ส่งผลให้เกิดปัญหาหนี้สินอันเป็นปัญหาพื้นฐาน ส่งผลให้เกิดปัญหาอื่นๆ ตามมา ทั้งนี้สำหรับบุคคลที่มีความรู้ในการจัดการทางด้านการเงินไม่เพียงพอที่จะจัดสรรรายได้และค่าใช้จ่ายที่จำเป็นของตน ประกอบกับการไม่พยายามก้าวให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็วในปัจจุบัน อาจทำให้คนกลุ่มนี้ไม่สามารถปรับตัวในการจัดสรรค่าใช้จ่ายให้อยู่ในวงเงินที่ตนมี จนก่อให้เกิดปัญหาความยากจนตามมาอาจส่งผลเชื่อมโยงสู่ระบบเศรษฐกิจอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวพันธุ์หอมมะลิ ในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศ มีขนาดพื้นที่ทำนาจำนวน 2.1 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 41 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด มีลักษณะเป็นทุ่งแอ่งกระทะขนาดใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือการเพาะปลูกข้าวได้เพียงปีละ 1 ครั้ง ผลผลิตเก็บเกี่ยวในช่วงฤดูหนาว ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นเชื่อกันว่าต้องระบายน้ำออกก่อนเก็บเกี่ยว 10 วัน จะทำให้ข้าวมีคุณภาพดี ข้าวสารจะมีเมล็ดใสและแกร่ง ส่วนเนื้อข้าวสุกจะมีความหอมและนุ่ม ปัจจุบันสหภาพยุโรปประกาศรับรองข้าวหอมมะลิทุ่งกุลาร้องไห้ของไทย ให้เป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นการรับรองแหล่งที่มาของการผลิตข้าวครอบคลุมในเขตพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีษะเกษ จังหวัดมหาสารคามและจังหวัดยโสธร มีผลบังคับใช้เมื่อวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ.2556 กล่าวได้ว่าข้าวหอมมะลิเป็นผลิตภัณฑ์แรกของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีการรับรองแหล่งที่มาของสินค้าเพื่อสื่อสารให้ทั่วโลกได้รับรู้ว่าผลิตภัณฑ์ข้าวหอมมะลิของไทยมีคุณภาพระดับพรีเมี่ยม และมีลักษณะพิเศษต่างจากสินค้าที่มาจากแหล่งผลิตอื่น เนื่องจากผู้บริโภคชาวอียู ให้ความสำคัญกับสินค้าจีไอ ซึ่งเป็นสินค้าที่ผลิตได้เฉพาะท้องถิ่นนั้นๆ ถึงแม้ว่าท้องถิ่นอื่นจะผลิตสินค้าที่มีลักษณะเดียวกันแต่ใช้ชื่อเดียวกันไม่ได้ภายใต้เครื่องหมายจีไอ และเป็นการช่วยส่งเสริมสนับสนุนการส่งออกไปยังประเทศกลุ่มยูโรโซน

เพื่อให้ขาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ได้รู้จักวางแผนการจัดสรรทรัพยากร (รายได้)และนำมาซึ่งประโยชน์(ความพอใจ)สูงสุด จึงเกิดแนวคิดที่อธิบายหลักการจัดสรรสิ่งต่างๆ คือ หลักเศรษฐศาสตร์ตามทฤษฎีการบริโภคทางเศรษฐศาสตร์ของสำนักเคนส์(Keynes อ้างถึงวันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน,2539:73-153) อธิบายว่า การบริโภคของมนุษย์เริ่มต้นขึ้นแม้ยังไม่มีรายได้ เมื่อเติบโตในวัยทำงานการบริโภคก็จะขึ้นอยู่กับรายได้ โดย Keynes กล่าวว่าการบริโภค อัตราดอกเบี้ย ค่านิยมทางสังคม และอัตราการเพิ่มของคนในสังคม เพื่อนำปัจจัยเล่านี้มาจัดการการบริโภคให้เกิดความ

สมดุลมากขึ้น ตามแนวคิดของ Keynes มีข้อบกพร่องบางประการ คือ กำหนดให้ปัจจัยอื่นที่กำหนดการบริโภคคงที่ ยกเว้นรายได้ ดังนั้นการบริโภคจะเปลี่ยนแปลงได้ก็ต่อเมื่อ รายได้เปลี่ยนซึ่งประเด็นนี้ขัดแย้งกับสภาพความเป็นจริง นอกจากนี้แล้วทฤษฎีการบริโภคดังกล่าว สามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลงการบริโภคได้เพียงระยะสั้นเท่านั้น แนวคิดการบริโภคในยุคต่อมา จึงได้ปรับปรุงแนวคิดให้สอดคล้องกับความเป็นจริงมากขึ้น

ดังนั้นการศึกษาในครั้งนี้จึงมุ่งเน้นถึง สาเหตุของการเป็นหนี้ แนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินของชาวนาและเสนอแนะแนวทางการบริหารจัดการด้านการเงิน ในการแก้ไขปัญหาหนี้สินของชาวนา เพื่อเป็นพื้นฐานในการสร้างความมั่นคงของครัวเรือนและขจัดปัญหาความยากจน อันจะส่งผลต่อการนำประเทศไปสู่ความเข้มแข็งอย่างมีคุณภาพให้แก่ระบบเศรษฐกิจ ถึงเวลาแล้วที่คนไทยจะต้องหันมาช่วยกันดูแลปัญหาเหล่านี้ ดูแลชาวนาผู้ที่ปลูกข้าวให้เราบริโภคมาช้านาน ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญกับข้าวและชาวนามาก พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงตรัสว่า "เศรษฐกิจของเราขึ้นอยู่กับการเกษตรมาแต่ไหนแต่ไร แล้ว รายได้ของประเทศได้มาใช้สร้างความเจริญด้านต่างๆ เป็นรายได้จากการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ จึงอาจกล่าวได้ว่าความเจริญของประเทศต้องอาศัยความเจริญของการเกษตรเป็นสำคัญและงานทุกๆ ประเด็นสุดท้ายการปลูกข้าวและภาคเกษตรกรรม มีความผูกพันกับวัฒนธรรมไทยหรือรากเหง้าของไทย เฉกเช่นการผลิตเครื่องยนต์มีความผูกพันกับวัฒนธรรมของคนเยอรมัน และรากเหง้าทางวัฒนธรรมนี้เป็นภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ที่ต้องใช้เวลาสะสมนับศตวรรษ แต่จะเป็นฐานรองรับที่มีคุณค่าในการพัฒนาต่อยอดต่อไปฝ่ายจะดำเนินก้าวหน้าไปได้ก็เพราะการเกษตรของเราเจริญ"

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสาเหตุการเป็นหนี้ของเกษตรกรชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้
2. เพื่อเสนอแนะแนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินชาเกษตรกรชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้

สมมติฐาน

การแก้ไขปัญหาหนี้สิน มีผลต่อความมั่นคงทางการเงินของชาวนา

ขอบเขตในการวิจัย

ขอบเขตด้านพื้นที่ พื้นที่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ประกอบด้วยครัวเรือนชาวนาจังหวัดร้อยเอ็ด สุรินทร์ ศรีษะเกษ มหาสารคาม

ขอบเขตด้านประชากรและกลุ่มตัวอย่างการวิจัย คือครัวเรือนเกษตรกรชาวนาในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ที่เป็นหนี้ จากขนาดของประชากรตามขอบเขตที่กำหนดการศึกษาครั้งนี้มีประชากรทั้งสิ้น

จำนวน 242,742 ราย กลุ่มตัวอย่างจากการสุ่มตัวอย่างแบบง่าย(Sample Random Sampling) คำนวณขนาดของกลุ่มตัวอย่างตามสูตรของ Taro Yamane ณ ระดับความเชื่อมั่นร้อยละ 95 ความคลาดเคลื่อน ± 5% จากจำนวนครัวเรือนชาวนาในเขตกุลาร้องไห้ การศึกษาครั้งนี้ขนาดของกลุ่มตัวอย่าง 400 ราย

วิธีการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้ใช้รูปแบบการวิจัยเชิงปริมาณ(Quantitative Research)และวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ร่วมกันโดยมีขั้นตอนและรายละเอียดดังนี้

วิธีการวิจัยเชิงปริมาณ

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลในครั้งนี้ คือแบบสอบถามจำนวน 400 ชุด ที่มีโครงสร้างโดยอาศัยทฤษฎีรวมทั้งผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แบบสอบถามแบ่งออกเป็น 5 ส่วน ประกอบด้วย

ส่วนที่ 1 แบบสอบถามเกี่ยวกับข้อมูลทั่วไป
ส่วนที่ 2 แบบสอบถามเกี่ยวกับรายได้และค่าใช้จ่าย
ส่วนที่ 3 แบบสอบถามเกี่ยวกับการออม
ส่วนที่ 4 คำถามเกี่ยวกับหนี้สิน
ส่วนที่ 5 ความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ

วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ

1. การศึกษาข้อมูลในระดับบุคคล (In-depth interview) ใช้วิธีสัมภาษณ์กลุ่มเกษตรกรที่เป็นหนี้ คัดเลือกจากกลุ่มตัวอย่าง 40 ราย โดยใช้แบบสอบถามที่มีโครงสร้าง การสนทนาซักถามอย่างมีจุดหมาย เพื่อให้ได้ข้อมูลเรื่องใดเรื่องที่ต้องการ การวิจัยในครั้งนี้เป็นการแบ่งการสัมภาษณ์เป็น 2 ลักษณะคือ

1.1. การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (Informal Interview) ใช้คำถามในการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง มีวิธีการคล้ายๆ กับการพูดคุย
1.2. การสัมภาษณ์ผู้ใช้ข้อมูลหลัก (Key-Information Interview) เป็นการซักถามบุคคลที่ผู้วิจัยเลือกขึ้นมา เนื่องจากมีคุณสมบัติพิเศษ และเป็นเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ ผู้รู้ในชุมชน และผู้นำชุมชน

2. จัดการสนทนากลุ่ม (Focus Group) โดยเชิญตัวแทนที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ ร่วมกับผู้นำชุมชนที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มตัวอย่าง เพื่อศึกษามุมมองของผู้เข้าร่วมโครงการ ในการให้การช่วยเหลือแก้ไขปัญหาหนี้สินแก่เกษตรกรชาวนา และศึกษามุมมองของเกษตรกรชาวนาเพื่อนำมาประกอบการวิเคราะห์

ผลการวิจัย

ส่วนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปพบว่า กลุ่มตัวอย่างผู้ตอบแบบสอบถาม 400 รายพบว่าเพศชายมีจำนวน 284 ราย คิดเป็นร้อยละ 71 สถานภาพสมรส จำนวน 244 รายคิดเป็นร้อยละ 61ระดับการศึกษาขั้นสูงสุดระดับมัธยมศึกษาตอนต้นคิดเป็นร้อยละ 32.66 จำนวนสมาชิกในครอบครัวส่วนใหญ่มีจำนวนสมาชิก 4–6 คน คิดเป็นร้อยละ 51.33 จำนวนผู้ที่อยู่ในอุปการะจำนวน1–2 คน คิดเป็นร้อยละ 63.54 ลักษณะการอยู่อาศัยส่วนใหญ่อาศัยอยู่กับครอบครัว ร้อยละ 52.00 ที่อยู่อาศัยส่วนใหญ่อาศัยอยู่กับบ้านของพ่อ แม่ของผู้ตอบแบบสอบถาม คิดเป็นร้อยละ 51.30

ส่วนที่ 2 รายได้และค่าใช้จ่าย รายได้ของผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่มีรายได้ ต่ำกว่า 5,000 บาทต่อเดือน จำนวน 135 รายคิดเป็นร้อยละ 33.66 รายจ่ายของครัวเรือนส่วนใหญ่มีรายจ่าย 35,000–44,999 บาทต่อเดือน ค่าใช้จ่ายเพื่อการอุปโภคบริโภคเฉลี่ย 23,945.23 บาท ครัวเรือนมีค่าใช้จ่ายที่มิใช่เพื่อการอุปโภคบริโภคเฉลี่ย จำนวน 16,271.00 บาทต่อเดือน ในจำนวนนี้มีค่าผ่อนชำระบ้าน/ที่ดิน จำนวน 8,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 49.16

ส่วนที่ 3 คำถามเกี่ยวกับการออม การทราบถึงนโยบายเศรษฐกิจพอเพียงของรัฐบาล พบว่าเกษตรกรชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ทราบถึงนโยบายเศรษฐกิจพอเพียงของรัฐบาล มีจำนวน 220 ราย คิดเป็นร้อยละ 55 มีความรู้เกี่ยวกับนโยบายเศรษฐกิจพอเพียงระดับปานกลาง จำนวน 200 ราย คิดเป็นร้อยละ 50 ไม่มีการวางแผนการใช้เงินเมื่อได้รับรายได้ จำนวน 368 ราย คิดเป็นร้อยละ 92 เมื่อครัวเรือนต้องใช้จ่าย ไม่มีการพิจารณาความเหมาะสมก่อนซื้อหรือจ่ายจำนวน 275 รายร้อยละ 68.75 การออม ส่วนใหญ่ไม่มีการออมจำนวน 335 ครัวเรือน ร้อยละ 83.70 จำนวนเงินที่ออมของเกษตรกรชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ส่วนใหญ่มีการออม 1,001–5,000 บาทต่อเดือน จำนวน 155 ราย คิดเป็นร้อยละ 38.7

ส่วนที่ 4 หนี้สิน ครัวเรือนเกษตรกรชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ มีหนี้สินเฉลี่ย 574,871.10 บาทต่อครัวเรือน กลุ่มตัวอย่างกู้ยืมเงินจากสถาบันการเงินที่รัฐบาลสนับสนุน คิดเป็นกู้ร้อยละ 59.2 กู้ยืมจากสถาบันการเงิน คิดเป็นร้อยละ 20.19 กู้ยืมจากนายทุนกู้ยืม คิดเป็นร้อยละ 8.86 กู้ยืมจากบริษัทที่ขายสินค้าเงินผ่อน คิดเป็นร้อยละ 7.92 กู้ยืมจากญาติ พี่น้องและเพื่อนคิดเป็นร้อยละ 6.99 กู้ยืมจากแหล่งอื่นๆ คิดเป็นร้อยละ 5.70 สาเหตุการเป็นหนี้ของครัวเรือนเกษตรกรชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ พบว่ามีสาเหตุมาจากการกระตุ้นของนโยบายรัฐบาลและขาดความรู้ในการบริหารการเงิน คิดเป็นร้อยละ 48 สาเหตุมาจากการก่อหนี้ใหม่เพื่อนำมาชำระหนี้เดิม คิดเป็นร้อยละ 25.30 มีสาเหตุมาจากค่าใช้จ่ายเพื่อการก่อหนี้เพื่อรักษาสุขภาพ คิดเป็นร้อยละ 15 สาเหตุมาจากการก่อหนี้เพื่อนำไปใช้จ่ายเรื่องที่อยู่อาศัย คิดเป็นร้อยละ 7 สาเหตุมาจากการก่อหนี้เพื่อค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษา คิดเป็นร้อยละ 4.7

ส่วนที่ 5 ความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ จากการเก็บรวบรวมข้อมูลจากแบบสอบถามในส่วนที่ 5 พบว่าความต้องการให้หน่วยงานในรัฐบาลช่วยเหลือในเรื่อง สวัสดิการหรือกองทุนประกันรายได้ คิดเป็นร้อยละ 90 และไม่ต้องการ คิดเป็นร้อยละ 10

วิเคราะห์สาเหตุของการเป็นหนี้ของชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้

1. สาเหตุการกระตุ้นจากการเข้าถึงแหล่งเงินทุนที่รัฐบาลสนับสนุน โดยการสนับสนุนสินเชื่อรายย่อยเพื่อให้ประชาชนกู้ยืมในอัตราดอกเบี้ยต่ำ เพื่อนำไปลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ เช่นสินเชื่อเพื่อประกอบอาชีพให้แก่ประชาชนที่มีรายได้น้อย การเพิ่มเงินกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติแห่งละ1 ล้านบาท การจัดตั้งกองทุนพัฒนาบทบาทสตรี ต่อมารัฐบาลมีนโยบาย เพิ่มราคาผลผลิตทางการเกษตร เช่นการรับจำนำข้าว การประกันรายได้เกษตรกร การประกันภัยความเสี่ยงด้านผลผลิต จึงเป็นสาเหตุที่เกษตรกรกู้ยืมมาเพื่อลงทุนทางด้านการเกษตรและกรณีที่เกษตรกรมีหนี้สินอยู่แล้ว รัฐบาลมีนโยบายพักชำระหนี้ ปรับโครงสร้างหนี้สลับกับการกู้ยืมเพิ่มแก่เกษตรกร ผลที่ตามมาคือเกษตรกรมีหนี้สินเพิ่มขึ้น ซึ่งในอดีตการกู้ยืมจากสถาบันการเงินจะมีข้อจำกัดด้านสินเชื่อ
   จากการสำรวจการวิจัยพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ที่มีหนี้สินจากการกู้ยืมเงินมักพบปัญหาดังนี้
   1) การขาดความรู้ในเรื่องการบริหารการเงิน ในการบริหารรายได้และรายจ่ายของตัวเอง (Financial Literacy) ขาดความรู้เรื่องการคำนวณดอกเบี้ยและเงินต้น การขาดวินัยทางการเงินของเกษตรกร เช่น การกู้ยืมมาเพื่อนำมาจ่ายหนี้เดิม (Refinance) ทำให้เงินคงเหลือไม่เพียงพอในการลงทุน ขาดการวางแผนการออมไว้ในอนาคต การไม่จดบันทึกรายได้ค่าใช้จ่าย
   2) ความล้มเหลวจากการกู้ยืมมาลงทุนเพื่อการเกษตร ขาดความรู้ในการประกอบอาชีพ
2. การก่อหนี้ใหม่เพื่อนำมาชำระหนี้เดิม จากการสำรวจการวิจัยพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ที่มีหนี้สินเดิม มีการกู้ยืมมาเพื่อนำมาจ่ายหนี้เดิม (Refinance) ทำให้เงินคงเหลือไม่เพียงพอในการลงทุน การขาดความรู้เรื่องการคำนวณดอกเบี้ยและเงินต้น
3. การก่อหนี้เพื่อรักษาสุขภาพ จากการสำรวจพบว่า การเข้าถึงบริการด้านสาธารณสุขไม่ครอบคลุม เช่น ค่ายา ค่าอุปกรณ์ที่ใช้ในบางรายการไม่สามารถใช้สิทธิหลักประกันสุขภาพ 30 บาทได้ ค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับยานพาหนะและการเดินทางไปรับการรักษา ประชาชนในหมู่บ้านขาดความรู้ ความเข้าใจในด้านการดูแลสุขภาพจึงเกิดปัญหาสุขภาพเรื้อรังตามมา ขาดการดูแลสุขภาพ (ไม่ตรวจสุขภาพ) ปัญหาการระบาดของโรคอุบัติขึ้นใหม่ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิต
4. การก่อหนี้เพื่อนำไปใช้จ่ายเรื่องที่อยู่อาศัย จากการสำรวจพบว่า การนำที่ดินไปเป็นหลักทรัพย์ในการค้ำประกันหนี้นอกระบบ จึงก่อให้เกิดภาระผูกพันในการต้องนำเงินไปผ่อนชำระ
5. การก่อหนี้เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษา จากการสำรวจพบว่า หัวหน้าครอบครัวมีอาชีพทางการเกษตรและมีบุตรหลานในอุปการะอยู่ระหว่างการศึกษาเล่าเรียน

แนวทางการแก้ไขปัญหา

1. แนวทางการแก้ไขปัญหาการขาดความรู้ในเรื่องการบริหารการเงิน โดยการฝึกอบรมให้ความรู้ในการบริหารจัดการหนี้สินและส่งเสริมการออม อบรมความรู้เกี่ยวกับการจัดทำบัญชีครัวเรือน การรักษาวินัยทางการเงิน แนะนำให้ความรู้เกี่ยวกับการชำระหนี้ ผลของการผิดนัดชำระหนี้ ภาระผูกพันเกี่ยวกับดอกเบี้ยเงินกู้
2. แนวทางการแก้ไขปัญหาการก่อหนี้ใหม่เพื่อนำไปชำระหนี้สินเดิมเกษตรกรมีหนี้สินซึ่งเป็นหนี้สินนอกระบบ เนื่องจากข้อจำกัดในการเข้าถึงแหล่งเงินทุนในระบบ ที่มีความเข้มงวดในการกู้ยืมเงิน แนะนำให้เกษตรกรเจรจาต่อรองหนี้กับเจ้าหนี้ โดยผ่านหน่วยงานภาครัฐให้ความช่วยเหลือโดยผ่านกระบวนการแนวทาง ดังนี้
    1) กรณีลูกหนี้มีความสามารถในการชำระหนี้ พิจารณาความสามารถในการชำระหนี้ประกอบกับหลักทรัพย์ค้ำประกันเพื่อให้สถาบันการเงินรับเข้าเป็นลูกหนี้ในระบบตามความสมัครใจ
    2) กรณีลูกหนี้ไม่มีความสามารถในการชำระหนี้ แนะนำส่งให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องไปฟื้นฟูให้ลูกหนี้มีรายได้เกิดขึ้น ได้จัดมาตรการช่วยเหลือ และมั่นใจว่าจะทำให้ลูกหนี้มีความสามารถในการชำระหนี้เท่าไร ให้เจรจาต่อรองลงให้เหลือยอดหนี้เพื่อให้ธนาคารรับเข้าเป็นลูกหนี้ในระบบ ตามความสมัครใจ ให้คำแนะนำเจรจาหนี้นอกระบบ ชุมชนจะมีลักษณะคล้ายกับกรณี การเจรจาหนี้ในระบบสถาบันการเงิน โดยในการเจรจาให้จำแนกเจ้าหนี้เป็นรายเจ้าหนี้ โดยเชิญเจ้าหนี้คราวละรายในแต่ละช่วงการเจรจาต่อลูกหนี้ทุกรายที่เกี่ยวข้องกับเจ้าหนี้ เพื่อความรวดเร็วอาจจะจัดให้มีคณะผู้เจรจาหลายคณะเพื่อเจรจาไปพร้อมกัน หากลูกหนี้มีเจ้าหนี้จำนวนหลายราย ให้ยึดเจ้าหนี้ เป็นหลักในการเจรจา กรณีลูกหนี้ที่มีเจ้าหนี้หลายราย จะต้องมาพบเจ้าหนี้แต่ละรายตามกำหนดนัด ที่อยู่ในช่วงการเจรจาของเจ้าหนี้รายนั้นๆ
    3) เมื่อการเจรจาเป็นผลสำเร็จให้ลูกหนี้ เจ้าหนี้ บันทึกผลการเจรจาปรับโครงสร้างหนี้ พร้อมลงลายมือชื่อไว้เป็นสำคัญ จำนวน 3 ชุด สำหรับเจ้าหนี้ ลูกหนี้ และตัวแทนผู้เจรจาและบันทึกข้อมูลผลการเจรจาในระบบคอมพิวเตอร์ เพื่อเป็นหลักฐานการเจรจา

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

การแก้ไขปัญหาหนี้สินชาวนา พิจารณาออกเป็น 2 ส่วนคือ การแก้ไขปัญหาหนี้ในระบบและการแก้ไขปัญหาหนี้นอกระบบ

1. การแก้ไขหนี้ในระบบสถาบันการเงินและการแก้ไขปัญหาหนี้ในระบบชุมชนจากนโยบายส่งเสริมของภาครัฐ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 หนี้ในระบบสถาบันการเงิน

ก. เพื่อให้การแก้ไขปัญหาหนี้สินเป็นไปอย่างเบ็ดเสร็จ ยั่งยืน และถาวรไม่เกิดปัญหาการก่อหนี้ซ้ำซ้อนและการกลับมาเป็นหนี้ใหม่อีกครั้ง จะต้องให้ความช่วยเหลือแบบฟื้นฟูกับลูกหนี้ทุกราย ควบคู่กันไปตามความต้องการของลูกหนี้ โดยตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาหนี้สินคนสำหรับเกษตรกร โดยการประสานงานกับสถาบันการเงินและคณะกรรมการด้านอื่นๆ เช่นด้านการส่งเสริมอาชีพและหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาฟื้นฟู เพื่อกำหนดมาตรการเสริม และประสานงานกับภาคประชาชนและหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาฟื้นฟู

ข. หลังจากฟื้นฟูแล้วให้ส่งผลลูกหนี้กลับมายังคณะกรรมการแก้ไขปัญหาหนี้สิน เพื่อส่งข้อมูลให้ธนาคารดำเนินการต่อไป

ค. ลงทะเบียนลูกหนี้ เพื่อการเจรจาระหว่างเจ้าหนี้และลูกหนี้ จัดทีมเจรจา เพื่อกำหนดกรอบปฏิบัติในการเจรจา ในการเจรจาให้ธนาคารเจ้าหนี้ดำเนินการได้ทันทีเมื่อการเจรจาเป็นผลสำเร็จให้ลูกหนี้ เจ้าหนี้ ตัวแทนทำบันทึกเพื่อเป็นหลักฐาน

1.2 หนี้ในระบบชุมชนจากนโยบายส่งเสริมของภาครัฐ ประกอบด้วย โครงการสนับสนุนสินเชื่อรายย่อย การเพิ่มเงินทุนกองทุนหมู่บ้าน การจัดสรรงบประมาณเข้ากองทุนพัฒนาศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านและชุมชน กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต ขั้นตอนการแก้ไขปัญหาจะแบ่งเจ้าหนี้ออกเป็น 2 กลุ่มคือ 1) กลุ่มเจ้าหนี้ที่มีระบบการจัดการและฐานะการเงินที่เข้มแข็งที่สามารถปรับโครงสร้างหนี้เองได้ 2)กลุ่มเจ้าหนี้ที่ระบบการจัดการและฐานะการเงินอ่อนแอที่ต้องให้ความช่วยเหลือ ต้องมีการกำหนดกรอบปฏิบัติในการเจรจาหนี้ในระบบชุมชน มีลักษณะคล้ายกับกรณีการเจรจาหนี้ในระบบสถาบันการเงินดังนี้

1.2.1 การเจรจาให้จำแนกเจ้าหนี้เป็นรายเจ้าหนี้ โดยเชิญเจ้าหนี้คราวละ 1 ราย ในแต่ละช่วงการเจรจาต่อลูกหนี้ทุกราย ที่เกี่ยวข้องกับเจ้าหนี้รายดังกล่าว เพื่อความรวดเร็วอาจจะจัดให้มีคณะผู้เจรจาจำนวนหลายคณะ เพื่อเจรจาไปพร้อมกัน ในการเจรจาหากลูกหนี้มีเจ้าหนี้จำนวนหลายราย ให้ยึดเจ้าหนี้เป็นหลักในการเจรจา โดยให้ดำเนินการตามข้อ 1 ข้างต้น ซึ่งลูกหนี้ที่มีเจ้าหนี้หลายรายจะต้องมาพบเจ้าหนี้แต่ละราย ตามกำหนดนัดที่อยู่ในช่วงการเจรจาของเจ้าหนี้รายนั้นๆ

1.2.2 เมื่อการเจรจาเป็นผลสำเร็จให้ลูกหนี้ เจ้าหนี้ ตัวแทนแจ้งผลการเจรจาปรับโครงสร้างหนี้ พร้อมลงลายมือชื่อไว้เป็นสำคัญ จำนวน 3 ชุด สำหรับเจ้าหนี้บันทึกข้อมูลผลการเจรจาในระบบคอมพิวเตอร์เพื่อเป็นหลักฐาน

2. การแก้ไขหนี้นอกระบบ เกษตรกรที่มีปัญหาหนี้สินต้องมาขึ้นทะเบียนเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน เพื่อให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการจัดแบ่งกลุ่มลูกหนี้ อาจมอบหมายให้ภาคชุมชนโดยเฉพาะกองทุนหมู่บ้าน เข้ามามีส่วนร่วมในการรวบรวมและคัดแยกลูกหนี้ พร้อมทั้งจัดเตรียมข้อมูลที่จำเป็นในการเจรจาหนี้ เตรียมไว้ให้คณะผู้เจรจาคณะผู้เจรจาหนี้ดำเนินการเชิญเจ้าหนี้และลูกหนี้เจรจา

2.1 หากลูกหนี้รายใดไม่เข้าร่วมเจรจาให้คณะผู้เจรจาเชิญลูกหนี้รายนั้นมาเจรจาอีกครั้งโดยมีระยะเวลาห่างกับการเจรจาครั้งแรกไม่เกินเจ็ดวันทำการ ยกเว้นกรณีมีเหตุผลอันควรขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของคณะผู้เจรจา หากเจ้าหนี้รายใดไม่เข้าร่วมเจรจาให้พักการเจรจา

และส่งให้ คณะกรรมการดำเนินการต่อไป กรณี ที่สงสัยว่าหนี้นั้นชอบด้วยกฎหมายหรือไม่ให้ตรวจสอบรายชื่อจากเจ้าพนักงานตำรวจ

2.2 กรณีสามารถแก้ไขปัญหาได้ทันที ให้คณะกรรมการบันทึกข้อมูลผลการเจรจาเพื่อรายงานรวมทั้งส่งเรื่องให้สถาบันการเงินเพื่อเข้าระบบการพิจารณาของธนาคารแต่ละแห่ง

2.3 กรณีการเจรจาไม่สำเร็จให้คณะผู้เจรจาหนี้บันทึกแจ้งผลการเจรจาและปัญหาให้ เพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหาต่อไป ก่อนที่จะกลับมาสู่กระบวนการเจรจาหนี้อีกครั้งหนึ่ง แจกจ่ายปัญหาไปยังหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่อไป

เพื่อให้การแก้ไขปัญหาหนี้สินเป็นไปอย่างเบ็ดเสร็จ ยั่งยืน และถาวรไม่เกิดปัญหาการก่อหนี้ซ้ำซ้อนและการกลับมาเป็นหนี้ใหม่อีกครั้ง ในกระบวนการปรับโครงสร้างหนี้ของธนาคารดังกล่าวข้างต้นจะต้องมีกระบวนการให้ความช่วยเหลือแบบฟื้นฟูกับลูกหนี้ทุกรายควบคู่กันไปตามความต้องการของลูกหนี้ โดยกรรมการแก้ไขปัญหาหนี้สินสำหรับเกษตรกรจะรับข้อมูลความต้องการต่างๆ ของลูกหนี้จากธนาคารแล้วประสานงานกับคณะกรรมการด้านอื่นๆ เช่นด้านการส่งเสริมอาชีพและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการฟื้นฟู มากำหนดมาตรการเสริม โดยจะประสานงานกับภาคประชาชนด้านการส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนและหน่วยงานภาครัฐและหน่วยงานอื่นๆ เกี่ยวกับการพัฒนาฟื้นฟูแล้วส่งผลการฟื้นฟูกลับมายังคณะอนุกรรมการแก้ไขปัญหาหนี้สินคนยากจนเพื่อส่งข้อมูลให้ธนาคารดำเนินการต่อไป

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อการแก้ไขปัญหาหนี้สิน

การแก้ไขปัญหาหนี้สิน จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องให้ความรู้แก่ครัวเรือน ในลักษณะภาคีความร่วมมือในทุกภาคส่วนจะต้องทำงานแบบบูรณาการกันอย่างต่อเนื่องดังต่อไปนี้

1. กรณีเกษตรกรกู้ยืมจากหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง เช่นธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ควรนำบันทึกบัญชีครัวเรือนของเกษตรกรในพื้นที่ ไปพิจารณาและวางแผนส่งเสริมและสนับสนุน เช่นการใช้หลักทรัพย์ค้ำประกันเงินกู้ เพื่อการพัฒนาครอบครัว ตามแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตของครอบครัวแต่ละครอบครัว และควรพิจารณาการสนับสนุนกิจกรรมกลุ่มเพื่อพัฒนาอาชีพเสริมเพิ่มรายได้ในชุมชนที่สอดคล้องกับแผนพัฒนาชุมชนของแต่ละชุมชน
2. การแก้ไขปัญหาหนี้สิน จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องให้ความรู้แก่ครัวเรือน ในลักษณะภาคีความร่วมมือและทุกภาคส่วนจะต้องทำงานแบบบูรณาการกันอย่างต่อเนื่อง การคิดค้นเครื่องมือต่างๆ ในการนำไปสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาหนี้สิน จะต้องเหมาะกับกลุ่มเป้าหมายสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน จึงจะทำให้กลุ่มเป้าหมาย นำไปสู่การปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม การบันทึกรายรับและนำบัญชีรายจ่าย มาวิเคราะห์ทุกเดือนและนำผลวิเคราะห์ทุกเดือนมาสู่การวางแผนชีวิตของตนเอง จะทำให้กลุ่มเป้าหมายสามารถพิจารณาหารูปแบบในการพัฒนาตนเองได้อย่างเหมาะสม

3. การวิจัยและพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน ควรใช้กระบวนการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน เนื่องจากการวิจัยและพัฒนาไปพร้อมๆกัน สามารถปรับปรุงแก้ไขการดำเนินงานให้ไปสู่ความสำเร็จได้ในระหว่างการดำเนินงาน เป็นการให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาตั้งแต่การคิดการตัดสินใจ การวางแผน การปฏิบัติตามแผนการประเมินผลและรับประโยชน์
4. การสร้างโอกาสในการพัฒนาฝีมือแรงงานแก่กลุ่มเกษตรกร ยกระดับพัฒนาฝีมือแรงงาน โดยการสนับสนุนในภาคเอกเข้ามามีส่วนร่วมในการยกระดับทักษะฝีมือแรงงาน และเสริมสร้างความรู้ในสาขาอาชีพให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาดแรงงาน
5. การสร้างความรู้ความเข้าใจทางด้านการเงินที่ก่อให้เกิดประโยชน์ในการดำรงชีวิต และการประกอบอาชีพให้กับประชาชน เพื่อเสริมสร้างศักยภาพในการบริหารจัดการทางการเงินที่นำไปสู่การเพิ่มรายได้ลดรายจ่ายและเพิ่มการออมในครอบครัว

บรรณานุกรม

กัลยา วานิชน์บัญชา.2547.**หลักสถิติ.**กรุงเทพฯ คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี จุฬาลงกรณ์และการบัญชีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร.2558.**นโยบายการแก้ไขปัญหาความยากจน**. กรุงเทพฯไม่ปรากฏสำนักพิมพ์

ศูนย์อำนวยการต่อสู้เพื่อเอาชนะความยากจนแห่งชาติ(ศตจ.) ไม่ปรากฏปี. **แผนการปฏิบัติราชการยุทธศาตร์การขจัดความยากจน(พ.ศ.2548-2551)ตามแผนการบริหารราชการแผ่นดิน 4 ปี**.กรุงเทพ:ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์

ศูนย์อำนวยการปฏิบัตการแก้ไขปัญหาหนี้สินภาคประชาชน กระทรวงการคลัง(ศอก.นส.)2549. คู่มือเพื่อการแก้ไขปัญหาภาคประชาชน(หนี้สินในระบบ).กรุงเทพฯ:ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์

ชาริณี ฉัตรไชยสิทธิกุล. 2553. **การวิเคราะห์การออมของครัวเรือนในจังหวัดเชียงใหม่.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ฝ่ายวิชาการ ธนาคารแห่งประเทศไทย. 2557. **การสำรวจพฤติกรรมการออมของครัวเรือนในประเทศไทย.** กรุงเทพมหานคร: ธนาคารแห่งประเทศไทย.

ณริต บันชัย. 2555. **การวิเคราะห์ต้นทุนและผลตอบแทนโครงการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์เพื่อการส่งออกของเกษตรกรในจังหวัดเชียงใหม่.** วิทยานิพนธ์ เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

พาวิชช์ รัตนโกมล. 2556. **พฤติกรรมการออมของครัวเรือนในประเทศไทย.** ภาคนิพนธ์เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต สถาบันบัณฑิตพัฒนาบริหารศาสตร์.

ศิริรัตน์ เจนศิริศักดิ์.2554. **การบริหารจัดการโครงการแก้ไขปัญหาหนี้สินภาคประชาชนในมุมมองเกษตรกร:กรณีศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพหานคร.271

เสาวลักษณ์ ธรรมทีปกุล. 2538. **พฤติกรรมการออมครัวเรือนเกษตรกรลูกค้าธนาคารเพื่อการเกษตรและ**สหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.). วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาเศรษฐศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2550. **ปัจจัยที่มีผลกระทบต่อการออมของครัวเรือนเกษตร.** กรุงเทพฯ: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

สำนักงานเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2549. **ปัจจัยที่มีผลต่อพฤติกรรมการออมของครัวเรือนไทย.** กรุงเทพฯ.